

Rozdział I

Komisja prawdy jako mechanizm sprawiedliwości okresu transformacji

1. Sprawiedliwość okresu transformacji

1.1. Geneza i definicja pojęcia

Według najpełniejszej definicji zawartej w *The Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity* sprawiedliwość okresu transformacji (ang. *transitional justice*) oznacza:

„ramy rozliczania naruszeń praw człowieka w przeszłości jako element szerszej transformacji politycznej. Stąd jest to kombinacja strategii sądowych i pozasądowych, takich jak ukaranie sprawców, tworzenie komisji prawdy i innych ciał o charakterze śledczym, wysiłki na rzecz pojednania w podzielonych społeczeństwach, rozwijanie programów zadośćuczynienia ofiarom przemocy i naruszeń praw człowieka, upamiętnianie ofiar, reforma instytucji państwowych dokonujących naruszeń (np. służb bezpieczeństwa, policji lub wojska), aby zapobiec takim naruszeniom w przyszłości”¹.

Transformacja jest w tym wypadku rozumiana szeroko, zarówno jako proces przejścia od reżimu autorytarnego do demokracji, jak i od konfliktu do stabilności. Oznacza to, że o sprawiedliwości okresu transformacji można mówić w sytuacji dobrowolnej lub wymuszonej zmiany ustroju politycznego, jak i w przypadku budowy pokoju, tzn. działań prowadzonych po zakończeniu konfliktu o charakterze zewnętrznym lub wewnętrznym. Według bardziej zwięzłej i uproszczonej definicji Jona Elstera, sprawiedliwość okresu transformacji można zdefiniować poprzez enumeratywne wskazanie jej narzędzi:

„Procedury sądowe, czystki [ang. *purges*]² oraz procedury odszkodowawcze, które są dokonywane po zmianie ustroju politycznego”³.

¹ L. Bickford, *Transitional Justice*, w: D. Shelton (red.), *The Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Macmillan Reference USA, New York 2004, t. 3, s. 1045.

² „Czystki polityczne” oznaczają w tym przypadku procedury prawne i polityczne pozbawiania stanowisk publicznych osób związanych z poprzednim reżimem, takie jak denazyfikacja.

³ J. Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2004, s. 1. W ujęciu Elstera zmiana ustroju nie ma charakteru procesowego (jest tranzycją, a nie transformacją).

Inna od powyższych jest definicja zaproponowana przez Erin Mobekk, dotycząca sprawiedliwości okresu transformacji jako elementu odbudowy społeczeństwa po konflikcie, odnosząca się do celowości procesu, a nie jego przebiegu. Zgodnie z tą propozycją definicyjną, „sprawiedliwość okresu transformacji” może być rozumiana jako:

„Mechanizmy tworzone dla rozliczenia przestępstw dokonanych w okresie konfliktu, wprowadzane w momencie, gdy społeczeństwo jest w kluczowym okresie transformacji od społeczeństwa konfliktu do wspólnoty pokoju i demokracji”⁴.

W uproszczonym ujęciu, jak podaje Ruti G. Teitel, sprawiedliwość okresu transformacji można zatem sprowadzić do dylematu: kara czy bezkarność⁵. Jej zdaniem:

„Dyskusje wokół «sprawiedliwości okresu transformacji» skupiają się na propozycjach normatywnych, dotyczących sposobu oceny, jaki wpływ na demokratyzację mają różne środki prawne [dotyczące odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka]”⁶.

Podsumowując kwestię definicji sprawiedliwości okresu transformacji, należy zauważyć, że jej opis możliwy jest w dwóch wymiarach. Pierwszym z nich jest ukierunkowanie procesu transformacji, rozumiane jako kontinuum, w którego początkowym punkcie za najważniejszą wartość transformacji uznaje się pamięć o przeszłości, a końcowy punkt skali można opisać jako odrzucenie przeszłości na rzecz przyszłości⁷. Jest to podstawowe napięcie obecne w procesach trans-

⁴ E. Mobekk, *Transitional Justice in Post-Conflict Societies – Approaches to Reconciliation*, w: A.H. Ebnoether, P.H. Fluri (red.), *After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies. From Intervention to Sustainable Local Ownership*, PiP Consortium Working Group „Security Sector Reform”, Wien–Genf 2005, s. 261.

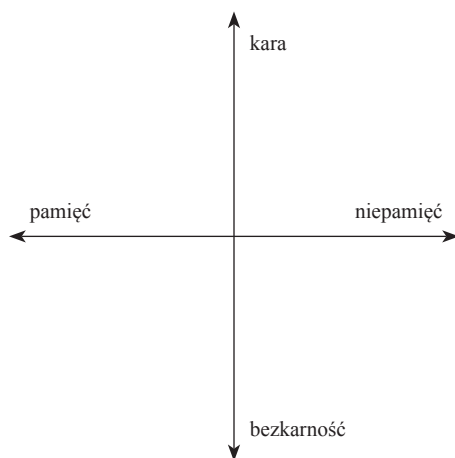
⁵ R.G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. VII. D. Herwitz zwraca uwagę na pięć potrzeb, które pojawiają się w ramach sprawiedliwości okresu transformacji. Do potrzeb tych zalicza: (1) potrzebę ukarania sprawców i wzmocnienia rządów prawa; (2) potrzebę uleczenia społeczeństwa; (3) potrzebę spektaklu – publicznego *katharsis*, pozwalającego utwierdzić moralne podstawy społeczeństwa po transformacji; (4) potrzebę powstrzymania przedstawicieli byłego reżimu w taki sposób, aby nie zagrozili oni młodej demokracji; (5) potrzebę wzmocnienia władzy państwowej i wyzbycia się dziedzictwa przeszłości. Sprzeczności pomiędzy nimi oznaczają tzw. dylematy sprawiedliwości okresu transformacji. D. Herwitz, *The Future of the Past in South Africa: On the Legacy of the TRC*, „Social Research” 2005, t. 72, nr 3, s. 539.

Z kolei A. Boraine wskazuje na pięć elementów budujących sprawiedliwość okresu transformacji, do których należą: odpowiedzialność, ujawnienie prawdy, pojednanie, reforma instytucjonalna i zadośćuczynienie. Por. A. Boraine, *Transitional Justice*, w: Ch. Villa-Vicencio, E. Doxteder (red.), *Pieces in the Puzzle. Keywords on Reconciliation and Transitional Justice*, Institute for Justice and Reconciliation, Cape Town 2004, s. 64–71.

⁶ R.G. Teitel, *Transitional Justice...*, op. cit., s. 3.

⁷ W ten sposób interpretowano wypowiedź: „Przeszłość odkreślamy grubą linią” z wygłoszonego 24 sierpnia 1989 r. *exposé* premiera Tadeusza Mazowieckiego, który stanął na czele rządu

formacji i determinujące ich przebieg oraz społeczne skutki. Podporządkowanie sprawiedliwości okresu transformacji „pamięci” może uniemożliwić pojednanie społeczne, lecz, z drugiej strony, marginalizowanie rozliczenia przeszłości wpływa na powstawanie ruchów politycznych negujących zmianę ustrojową⁸. Wymiar ten ma charakter temporalny: ukierunkowanie na pamięć oznacza równocześnie uznanie przeszłości za główny temat debaty politycznej. Przeszłość stanowi o legitymizacji władz; na pamięci historycznej może być budowana ich ideologia. Brak odniesienia do pamięci oznacza, z kolei, ukierunkowanie działań na wspólny projekt przyszłości państwa i społeczeństwa.

Rysunek 1. Wymiary sprawiedliwości okresu transformacji

Źródło: opracowanie własne.

Drugim wymiarem jest kontinuum „bezkarność – kara”, obejmujące różne strategie karania sprawców naruszeń praw człowieka wybierane w trakcie transformacji: od zupełnego zaniechania sankcji karnych i politycznych po pełną odpowiedzialność karną i polityczną. Nałożenie na siebie tych dwóch wymiarów tworzy matrycę

złożonego z przedstawicieli dawnej opozycji i dawnych władz. Por. T. Mazowiecki, *To były prawdziwe rozmowy, a nie teatr* (rozmowa z J. Kurskim), „Gazeta Wyborcza”, 4 kwietnia 2006 r.

⁸ Z jednej strony są to ruchy podważające legitymizację władzy ze względu na zaniechanie rozliczenia przeszłości i uznające proces transformacji bądź za wciąż niezakończony, bądź nierozpoczęty (władza, dla której problem pamięci nie jest istotny, jest traktowana jako przedłużenie poprzedniego reżimu). Z drugiej strony – brak jednoznacznego wyjaśnienia i uznania naruszeń praw człowieka może stanowić usprawiedliwienie działań politycznych, podejmowanych przez spadkobierców poprzedniego reżimu. Szerzej o relacjach prawdy i sprawiedliwości w okresie transformacji, por. W.J. Booth, *The Unforgotten: Memories of Justice*, „The American Political Science Review” 2001, t. 95, nr 4, s. 777–791.

użyteczną dla badania sprawiedliwości okresu transformacji. W jej ramach można dokonywać zarówno analizy porównawczej przebiegu rozliczeń w różnych krajach, jak i oceny jej narzędzi, takich jak komisja prawdy czy sądownictwo karne. Cztery pola matrycy wyznaczone przez osie „pamięć – niepamięć” (oś x) oraz „bezkarność – kara” (oś y) pozwalają opisywać różne typy sprawiedliwości okresu transformacji.

Genezę pojęcia „sprawiedliwość okresu transformacji” należy wiązać z dwoma procesami dokonującymi się równolegle w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku: przemianami demokratycznymi w Ameryce Łacińskiej, Afryce i Europie Środkowo-Wschodniej oraz z ewolucją postrzegania roli praw człowieka⁹.

Samuel Huntington określił procesy transformacji ustrojowej zachodzące od 1980 r. mianem trzeciej fali demokracji¹⁰. Zmiany demokratyczne dokonywały się w krajach Ameryki Południowej: Argentynie (odsunięcie od władzy junty wojskowej w 1983 r.), Brazylii (1985 r.), Chile (od 1989 r.), następnie w krajach byłego bloku wschodniego, w tym: w Polsce, Czechosłowacji, na Węgrzech (we wszystkich tych krajach jako umowną datę zmiany ustrojowej można przyjąć rok 1989). W kolejnych latach objęły one również kraje Ameryki Środkowej (m.in. Gwatemalę, Salwador), Afryki (m.in. Republikę Południowej Afryki) oraz Azji (np. Republika Korei). Przebieg i dynamika tych zmian była różnorodna. W niektórych krajach, zmiana miała charakter negocjowany i oparty na konsensusie władz i opozycji (Chile, Polska), w innych przypadkach – czynnikiem, który decydował o zmianach było porozumienie pokojowe kończące konflikt wewnętrzny (Salwador). Zmiany ustrojowe w tak wielu krajach doprowadziły do pojawienia się paradygmatu liberalnej demokracji jako końcowego etapu ewolucji systemów politycznych¹¹.

We wszystkich krajach, w których zachodziła zmiana ustrojowa, jednym z podstawowych problemów stawała się kwestia rozrachunku z poprzednim reżimem. Z jednej strony nad społeczeństwami ciążył problem poważnych naruszeń praw człowieka dokonywanych w okresie rządów niedemokratycznych lub w trakcie konfliktu wewnętrznego, z drugiej – dla nowych, demokratycznych władz, których legitymizacja, w części przypadków, opierała się na porozumieniu z przedstawicielami poprzedniego reżimu, uruchomienie procesów sprawców naruszeń praw człowieka rodziło poważny dylemat. Ukaranie sprawców, choć moralnie usprawiedliwione, stawało się niemożliwe z uwagi na gwarancje złożone w procesie transformacji, silną pozycję sił zbrojnych lub podziały społeczne grożące

⁹ Problem zmiany w postrzeganiu praw człowieka na przełomie XX i XXI wieku jest szeroko badany w literaturze. Por. J. Symonides (red.), *Human Rights: Concept and Standards*, Unesco Publishing, Paris 2000; idem (red.), *Human Rights: New Dimensions and Challenges: Manual on Human Rights*, Ashgate Publishing, Brookfield 1998; P.G. Lauren, *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2003; J. Symonides, *Prawa człowieka wobec wyzwań XXI wieku*, „Stosunki Międzynarodowe” 2002, nr 1/2, s. 7–19.

¹⁰ S.P. Huntington, *Trzecia fala demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

¹¹ F. Fukuyama, *Koniec historii*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 1996.

wybuchem lub wznowieniem konfliktu wewnętrznego. Sytuacja transformacji miała charakter nadzwyczajny, więc nie dało się w niej bezpośrednio zastosować mechanizmów wymiaru sprawiedliwości, takich jak w stabilnej demokracji. Odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka należało widzieć w szerszym kontekście zmian politycznych, gospodarczych i kulturowych, stąd też poszukiwanie nowych strategii rozrachunku z przeszłością, ale też silne podkreślanie konieczności pojednania narodowego.

Decyzja o rozliczaniu przeszłości musiała być podejmowana z uwzględnieniem jej wpływu na przebieg procesu demokratyzacji. W literaturze istnieją dwa stanowiska w tej kwestii: realistyczne, którego zwolennicy zakładają, iż zmiana polityczna musi poprzedzać wprowadzenie mechanizmów odpowiedzialności (w takim ujęciu rządy prawa są skutkiem procesu demokratyzacji, a sprawiedliwość okresu transformacji jest uzależniona od układu sił politycznych); oraz idealistyczne, zgodnie z którym transformacja polityczna nie może się odbyć bez uprzednich działań w obszarze prawa. Oznacza to, że dalszy proces demokratyzacji jest skazany na niepowodzenie bez wymierzenia kary sprawcom naruszeń praw człowieka¹².

Sprawiedliwość okresu transformacji badana w ujęciu historycznym pozwala na porównywanie sposobów rozliczania przeszłości w odmiennych kontekstach przemian ustrojowych. Marcin Kula stwierdza, iż „w dzisiejszych Niemczech zainteresowanie kwestią odpowiedzialności za nazizm jest w jakimś stopniu naznaczone aktualną kwestią odpowiedzialności za negatywy NRD¹³”. Wydaje się, że powyższe stwierdzenie można uogólnić na sprawiedliwość okresu transformacji jako fenomen, pojawiający się w trakcie przemian demokratycznych lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Poszukiwanie skutecznych w ówczesnej sytuacji metod rozliczenia z przeszłością, prowadziło do głębokiej analizy ram rozliczania naruszeń praw człowieka w okresie po II wojnie światowej (w tym problemu zbrodni i naruszeń dokonywanych przez władze kolaboracyjne) oraz w państwach Europy Południowej (Hiszpanii¹⁴, Grecji¹⁵, Portugalii), które własną

¹² R.G. Teitel, *Transitional Justice...*, op. cit., s. 3–4. Badacze sprawiedliwości okresu transformacji odwołują się w tym kontekście do wprowadzonego przez Maxa Webera rozróżnienia na etykę odpowiedzialności (stanowisko realistyczne) i etykę przekonań (stanowisko idealistyczne).

¹³ M. Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 81.

¹⁴ Za jedną z podstawowych zasad transformacji w Hiszpanii uznano odstąpienie od jakiegokolwiek odpowiedzialności karnej członków władz frankistowskich oraz podległych im służb wojskowych i bezpieczeństwa. Postępująca stopniowo zmiana ustrojowa trwająca od śmierci gen. Franco w 1975 r. do wprowadzenia w życie nowej konstytucji, co miało miejsce 29 grudnia 1978 r., opierała się na konsensusie pomiędzy głównymi siłami politycznymi a wojskiem, stąd określenie jej jako zmiany negocjowanej (hiszp. *ruptura pactada*); Zob. J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, London–Baltimore 1996, s. 87–115.

¹⁵ W przypadku transformacji w Grecji, w bardzo krótkim czasie doszło zarówno do zmian ustrojowych (nowe wybory, zmiana konstytucji i zniesienie monarchii), jak i do osądzenia naruszeń

transformację ustrojową przeżyły w latach siedemdziesiątych XX wieku. W literaturze można również odnaleźć analizy poszukujące mechanizmów sprawiedliwości okresu transformacji w procesach demokratyzacji zachodzących w starożytności (upadek demokracji ateńskiej i powrót do niej w 411 i 403 r. p.n.e.), a także u zarania nowożytności (restauracja we Francji w latach 1814 i 1815)¹⁶.

Zjawiskiem równoczesnym do procesów demokratyzacji stała się zmiana w postrzeganiu praw człowieka w stosunkach międzynarodowych i polityce wewnętrznej. Za punkt zwrotny może uchodzić prezydentura Jimmy'ego Cartera (1977–1981) w USA. W okresie rządów Ronalda Reagana, mimo utrwalania logiki zimnowojennej, naciski dotyczące przestrzegania praw człowieka były wykorzystywane w polityce zagranicznej zarówno w stosunku do ówczesnego bloku wschodniego, jak i do krajów Ameryki Łacińskiej¹⁷.

Po zakończeniu zimnej wojny ochrona praw człowieka stała się jednym z głównych dyskursów obecnych w stosunkach międzynarodowych. Konferencja Narodów Zjednoczonych w Wiedniu w 1993 r. określiła prawa człowieka jako powszechne, niepodzielne, współzależne i wzajemnie powiązane¹⁸. Z drugiej strony wybuchy przemocy etnicznej w byłej Jugosławii (1991 r.) oraz Rwandzie (1994 r.), zintensyfikowały pracę nad nowymi międzynarodowymi instrumentami ochrony praw człowieka, w tym nad międzynarodowym sądownictwem karnym.

Na płaszczyźnie krajowej za warunek pełnej demokratyzacji systemu politycznego uznano przestrzeganie przez państwo praw człowieka. Ostatecznym celem transformacji – jak wskazywano na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku – miała stać się liberalna demokracja, respektująca prawa mniejszości, zasady państwa prawa i wolność jednostki. Nacisk na przestrzeganie praw człowieka

praw człowieka dokonanych w okresie rządów junty. Po utworzeniu rządu przez powracającego z wygnania Konstantyna Karamanlisa 24 lipca 1974 r., wydany został dekret amnestyjny (nr 519 z 26 lipca 1974 r.), obejmujący swoim zakresem przeciwników rządów wojskowych, ale niedoprecyzowujący kwestii odpowiedzialności członków sił zbrojnych. 3 października 1974 r. ustawa konstytucyjna wyłączyła członków junty spod zakresu amnestii i upoważniła sąd apelacyjny w Atenach do prowadzenia postępowań w odniesieniu do rządów wojskowych. Najważniejszy z procesów, dotyczący dwudziestu trzech wyższych oficerów, członków junty wojskowej, oskarżonych o zdradę stanu, zakończył się 23 sierpnia 1975 r. skazaniem ich na kary od ośmiu lat pozbawienia wolności do kary śmierci. Zob. N.C. Alivizatos, P.N. Diamanouros, *Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy*, w: A.J. McAdams (red.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1997, s. 33–51.

¹⁶ J. Elster, *Closing the Books...*, op. cit., passim.

¹⁷ W. Dobrzycki, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej. Historia i współczesność*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000, s. 376. Autor zwraca uwagę, że władze wojskowe Chile trzymały się ustaleń z negocjacji z opozycją, pod wpływem nacisków administracji Reagana. Zob. szerzej: D. Altman, S. Toro, R. Pineiro, *International Influences on Democratic Transitions: The Successful Case of Chile*, „Center on Democracy, Development, and The Rule of Law Working Papers” 2008, nr 86.

¹⁸ Art. 5, *Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights*, 25 czerwca 1993 r., UN Doc. A/CONF.157/23.

w okresie transformacji ustrojowej doprowadził do szerszej debaty nad sprawiedliwością okresu transformacji ukierunkowanej na kwestię sposobu ukarania sprawców, a także, co było równie ważne, zadośćuczynienia ofiarom. Bardzo istotnym zagadnieniem stała się również reforma instytucji państwowych, w tym wymiaru sprawiedliwości tak, aby skutecznie mogły gwarantować prawa obywatelskie.

Wskazując na podstawowe elementy ewolucji w postrzeganiu praw człowieka, mające wpływ na sprawiedliwość okresu transformacji, należałoby zwrócić uwagę na kilka, poniżej omówionych, zagadnień.

Rozbudowa i rozszerzanie zasięgu instrumentów traktatowych. W ostatnim dwudziestoleciu XX wieku do międzynarodowego i regionalnych systemów ochrony praw człowieka włączono nowe dokumenty w zakresie m.in. przeciwdziałania torturom (*Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania ONZ*, 1984 r.; *Europejska konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania*, 1987 r.; *Międzypamerykańska konwencja o zakazie i karaniu stosowania tortur*, przyjęta w 1985 r.), ochrony praw dziecka, zniesienia stosowania kary śmierci, przeciwdziałania dyskryminacji kobiet czy przeciwdziałania wymuszonym zaginięciom osób. Przemiany demokratyczne przyniosły znaczący wzrost liczby ratyfikacji dokumentów; było to szczególnie widoczne w przypadku instrumentów regionalnych, takich jak *Europejska konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (której ratyfikacja była warunkiem przystąpienia do Rady Europy) lub *Międzypamerykańska konwencja o zakazie i karaniu stosowania tortur* (większość ratyfikacji nastąpiła po 1990 r.)

Rosnąca rola organizacji pozarządowych (NGOs). Wzrost roli organizacji pozarządowych zajmujących się ochroną praw człowieka można badać w trzech aspektach¹⁹. Po pierwsze, nastąpił wzrost potencjału i znaczenia dużych międzynarodowych organizacji pozarządowych, takich jak Human Rights Watch czy Amnesty International. Po drugie, organizacje krajowe, takie jak komitety helsińskie w Europie Wschodniej, Wikariat Solidarności w Chile czy argentyńska organizacja „Matki z Placu Majowego” stały się ważnym uczestnikiem debat o prawach człowieka poprzez rzecznictwo, dokumentację oraz lobbing na rzecz przestrzegania tych praw i wyjaśnienia przypadków ich naruszeń. Organizacje krajowe bardzo często uzyskiwały wsparcie finansowe i organizacyjne ze źródeł zewnętrznych, zarówno państwowych, jak i prywatnych, dzięki któremu mogły aktywnie oddziaływać na transformację. Trzecim ważnym elementem wzrostu potencjału NGOs stało się tworzenie przez nie szerokich koalicji, łączących organizacje międzynarodowe z małymi organizacjami krajowymi. O wzroście roli

¹⁹ Zob. P.G. Lauren, *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2003, s. 277–279; J. Symonides, M. Symonides, *Wkład organizacji pozarządowych w promocję i ochronę praw człowieka*, „Stosunki Międzynarodowe” 2004, nr 1/2, s. 9–24.

NGOs bardzo wymownie świadczą działania koalicji organizacji na rzecz powołania Międzynarodowego Trybunału Karnego²⁰ oraz udział organizacji w sprawie Pinocheta (na etapie postępowania w Hiszpanii w latach 1996–2000, postępowania ekstradycyjnego w Wielkiej Brytanii w latach 1998–2000, jak również w Chile²¹).

Międzynarodowe sądownictwo karne. Doświadczenia ludobójstwa w Rwandzie oraz masowych zbrodni i czystek etnicznych dokonywanych przez wszystkie strony konfliktu w byłej Jugosławii, doprowadziły do utworzenia międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*, powołanych przez Radę Bezpieczeństwa ONZ na podstawie art. 41 Karty Narodów Zjednoczonych²². Były to pierwsze instytucje międzynarodowego prawa karnego od czasu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze i Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu²³. Kolejnym krokiem stało się podpisanie (1998 r.) i wejście w życie (2002 r.) Statutu Rzymskiego, ustanawiającego stały Międzynarodowy Trybunał Karny²⁴. Tworzenie sądów międzynarodowych oznaczało możliwość odejścia od jurysdykcji krajowej, która okazała się być w wielu wypadkach nieskuteczną, czy też niemożliwą do wykonywania.

Włączanie norm praw człowieka do prawodawstwa krajowego. Zarówno poszerzanie zasięgu instrumentów traktatowych, jak i rosnąca rola sądownictwa międzynarodowego (w tym sądownictwa karnego), doprowadziły do szerszego włączenia norm praw człowieka zarówno do ustawodawstwa, jak i do orzecznictwa sądów krajowych. Zjawisko to należy wiązać również z charakterystycznymi dla sprawiedliwości okresu transformacji reformami wymiaru sprawiedliwości. Zwraca się uwagę na bezpośrednie wprowadzanie zapisów dokumentów dotyczących

²⁰ W 1995 r. powstała Koalicja na rzecz Międzynarodowego Trybunału Karnego (ang. *Coalition for the International Criminal Court*, CICC), która skupiała początkowo 25 organizacji, ale rozrosła się do prężnej grupy nacisku złożonej z około 2000 organizacji pozarządowych, promujących ratyfikację Statutu Rzymskiego.

²¹ Izba Lordów zezwoliła na złożenie przez Amnesty International w sprawie o ekstradycję gen. Pinocheta opinii przyjaciela sądu (*amicus curiae*), por. *The Case of General Pinochet. Universal jurisdiction and the absence of immunity for crimes against humanity*, Amnesty International, październik 2008 r., AI Index EUR 45/21/98. Duża rola tej organizacji oraz związki z nią jednego z lordów orzekających – lorda Hoffmana doprowadziło do oskarżeń o stronniczość, a w rezultacie do cofnięcia pierwszego z wyroków w sprawie o ekstradycję gen. Pinocheta.

²² 25 maja 1993 r. dla byłej Jugosławii (Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ, UN Doc. S/RES/827 (1993)) oraz 6 listopada 1994 r. dla Rwandy (Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ, UN Doc. S/RES/955(1994)).

²³ T. Buergethal, *The Evolving International Human Rights System*, „The American Journal of International Law” 2006, t. 100, nr 4, s. 802. Por. również: L.M. Nijakowski, *Cień XX wieku. Możliwości ochrony ludności cywilnej w czasie czystek etnicznych i ludobójstw*, „Bezpieczeństwo i Ochrona” 2008, nr 1/2, s. 49–68; C. Lekha Sriram, *Globalizing Justice for Mass Atrocities: A Revolution in Accountability*, Routledge, New York–Oxon 2005.

²⁴ Zob. szerzej: M. Płachta, *Międzynarodowy Trybunał Karny*, t. 1–2, Wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2004.

praw człowieka lub odwołania tychże do konstytucji i ustaw krajowych²⁵. Do mechanizmów takich należy również zaliczyć ograniczanie immunitetów przyśługujących głowom państw w związku z naruszaniem norm *ius cogens* prawa międzynarodowego. Szczególnie znaczenie ma w tym kontekście trzeci wyrok Izby Lordów dotyczący ekstradycji gen. Augusto Pinocheta z marca 1999 r., w którym stwierdza się, iż czyny stanowiące przestępstwo z punktu widzenia międzynarodowego prawa karnego nie mogą być uznawane za działania oficjalne głowy państwa. Niemniej, co potwierdzał wyrok, urzędująca głowa państwa cieszy się pełnym immunitetem²⁶. Lord Browne-Wilkinson w uzasadnieniu orzeczenia stwierdzał:

„*Konwencja przeciw Torturom* zapewnia uniwersalną jurysdykcję o zasięgu ogólnosiwiatowym. Co więcej, w artykule 2, nakazuje wszystkim państwom-stronom zdelegalizować i zakazać stosowania tortur. Czy możliwe jest, aby prawo międzynarodowe chroniło działanie, którego samo zakazuje i nakazuje karać?”²⁷.

Można również przywołać przykład bardzo restrykcyjnego ustawodawstwa belgijskiego w zakresie karania poważnych naruszeń międzynarodowego prawa karnego z 1993 r. (uzupełnione w 1999 r., a następnie zmodyfikowane w 2003 r.), które zapewniało karalność określonych przestępstw bez względu na pełnione funkcje publiczne i związane immunitety krajowe i międzynarodowe. Kwestia uniwersalnej jurysdykcji w odniesieniu do osób chronionych immunitetami stanowi istotny problem w mechanizmach sprawiedliwości okresu transformacji. Innym jest pytanie o możliwość ścigania osób winnych naruszeń praw człowieka, które w ramach mechanizmów ustawodawczych lub niesądowych, takich jak komisja prawdy, uzyskały amnestię.

Wzrost roli praw człowieka jako elementu polityki zagranicznej. Pod koniec XX wieku prawa człowieka stały się nie tylko uzasadnieniem dla nacisków na rządy państw ich nieprzestrzegających, ale również dla prowadzenia interwencji przez państwa trzecie. Podobnie, jak w przypadku międzynarodowego sądownictwa karnego, wiązało się to z porażką społeczności międzynarodowej w sytuacji masowych naruszeń i czystek etnicznych w byłej Jugosławii i Rwandzie. Za precedens należy uznać interwencję NATO w Kosowie w 1999 r., która wzbudziła poważne kontrowersje, co do swojej celowości i legalności²⁸.

²⁵ T. Buergenthal, *The Evolving...*, op. cit., s. 805.

²⁶ I. Bantekas, S. Nash, *International Criminal Law*, Routledge–Cavendish, London–New York 2007, s. 104.

²⁷ Lord Browne-Wilkinson, w: *Judgment – Regina v. Bartle and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others Ex Parte Pinochet Regina v. Evans and Another and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others Ex Parte Pinochet (On Appeal from a Divisional Court of the Queen's Bench Division)*, dalej jako: *Pinochet III*, za: URL: <http://www.parliament.the-stationery-office.co.uk/pa/ld199899/ldjudgmt/jd990324/pino2.htm> [dostęp 15 stycznia 2013 r.].

²⁸ Zob. też: B.D. Leppard, *Rethinking Humanitarian Intervention*, Pennsylvania University Press, Philadelphia 2002; H.F. Carey, *Coming to Terms With the Genocidal 1990s: Review Essay on the*

W 2000 r. powołana została Międzynarodowa Komisja ds. Interwencji i Suwerenności Państwowej, która po roku opublikowała raport *Responsibility to Protect*²⁹. Zgodnie z nim pojęcie „odpowiedzialności za ochronę” obejmuje jej trzy rodzaje: odpowiedzialność za zapobieganie (prewencja), działanie i odbudowę, z których najważniejsze są działania prewencyjne³⁰. W raporcie sformułowano również zasady interwencji humanitarnej, czyli nadzwyczajnego środka, mogącego znaleźć zastosowanie w przypadku masowych naruszeń praw człowieka oraz czystek etnicznych³¹. Zapis o odpowiedzialności za ochronę ludności w sytuacji ludobójstwa, zbrodni wojennych, czystek etnicznych i zbrodni przeciwko ludzkości został zawarty w dokumencie kończącym szczyt ONZ w październiku 2005 r.³²

1.2. Źródła i rodzaje sprawiedliwości okresu transformacji

Dla potrzeb prowadzonego wywodu konieczne jest przedstawienie podstawowych stanowisk dotyczących tego, jakie narzędzia powinny być używane w procesach sprawiedliwości okresu transformacji. Przywołane powyżej definicje nie wskazują, jakie mogą być jej uzasadnienia, skupiając się na procesie i mechanizmach. Obserwując transformacje zachodzące w omawianym w pracy okresie oraz wcześniejsze, które były przedmiotem analiz w literaturze przedmiotu, można wskazać trzy główne źródła dla wprowadzania w życie sprawiedliwości okresu transformacji.

Za pierwsze z nich należy uznać *wymóg moralny*. Transformacja ustrojowa lub proces budowy społeczeństwa po konflikcie są nacechowane silnym poczuciem

Evolving Laws and Institutions Regulating Armed Conflict, „International Criminal Justice Review” 2005, t. 15, nr 2, s. 166–167; A. Mężykowska, *Interwencja humanitarna w świetle prawa międzynarodowego*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2008.

O problematyce interwencji humanitarnej por. również: D. Bach-Golecka, *Interwencja humanitarna – mechanizm gwarancji czy zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego?*, w: *Prawo międzynarodowe. Księga pamiątkowa Prof. Renaty Szafarz*, WSHiP im. R. Łazarskiego, Warszawa 2007, s. 24–43; J. Zajadło, *Dylematy humanitarnej interwencji. Historia, etyka, polityka, prawo*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2005; idem, *Humanitarian Intervention: Threat to International Order, Moral Imperative, or Customary Norm in statu nascendi?*, „Polish International Law” 2004/2005, t. 27, s. 33–48.

²⁹ *The Responsibility to Protect, Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty*, Ottawa 2001.

³⁰ J. Symonides, *Przyjęcie zasady „odpowiedzialności za ochronę” w procesie reformowania NZ*, w: J. Menkes (red.), *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga pamiątkowa Profesor Renaty Sonnenfeld-Tomporek*, WSHiP im. R. Łazarskiego, Warszawa 2006, s. 517.

³¹ Raport wymienia cztery kryteria do podejmowania decyzji o interwencji. Należą do nich: słuszna intencja, ostateczność, proporcjonalność oraz szansa na jej powodzenie.

³² Ibidem, s. 524. Temat odpowiedzialności za ochronę powrócił do dyskusji w 2009 r. w trakcie debaty w Zgromadzeniu Ogólnym. Por. *Implementing the Responsibility to Protect. The 2008 General Assembly Debate: Assessment*, Global Centre for Responsibility to Protect, sierpień 2009 r.